

Փոխան Գրախօսականի

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ՔՐԴԵՐԻ

ԲԱՆԱԻՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(ԸՍՏ՝ ԳԻՒԼՉԻՉԷՔ ԹԵՔԻՆԻ ՔՐԴԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒՄ

ԵՆ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ԳՐՔԻ)

ԳՈՌ ԵՐԱՆԵԱՆ

goreranyan@mail.ru

Հայոց ցեղասպանութեանը քրդերի մասնակցութեան հարցը համապարփակ եւ բազմակողմանի ուսումնասիրութեան կարիք ունի: Ի՞նչ չափով են քրդերը մասնակցել Մեծ Եղեռնին, ինչու՞ նրանք աջակցեցին հայաջինջ քաղաքականութեանը, եւ ամենակարեւորը՝ առանց քրդերի գործուն աջակցութեան արդեօ՞ք Օսմանեան Կայսրութեանը կը յաջողուէր հայրենագրկել եւ բնաջնջել արեւմտահայութեանը կամ ի՞նչ ծաւալներ այն կ'ընդունէր:

Ինչպե՞ս են քրդերն իրենք մեկնաբանում Հայոց Ցեղասպանութիւնը եւ ի՞նչ են յիշում այդ մասին: Այս հարցին պատասխանում է 2013 Ապրիլին Թուրքիայում Ռազրփ Ջարաքօլունի պատկանող հրատարակչատանը տպագրուած Գիւլչիչէք Գիւնէլ Թեքինի *Beni Yıkamadan Gömün, Kürtler Ermeni Soykırımını Anlatıyor* ուշագրաւ գիրքը¹:

Գրքի հեղինակը շրջել է Վանի, Ոստանի, Աղբակի, Հաքիարիի, Մասունի, Մուշի, Բիթլիսի, Սղերդի, Դիարբեքիի, Մարդինի, Խարբերդի, Դերսիմի, Երզնկայի, Մալաթիայի, Կարսի, Իգդիրի եւ Բայազետի տասնեակ բնակավայրերում եւ քրդերից գրի է առել շուրջ 130 բանաւոր պատումներ Հայոց Ցեղասպանութեան մասին: Նրա զրուցակիցների՝ վկայութիւնների հեղինակների, միջին տարիքը 60ից բարձր է, իսկ ամենատարեցը՝ 128ամեայ մի ծերունի է²: Նրանք պատմում, վերաշարադրում ու ներկայացնում են, թէ ի՞նչ են լսել իրենց պապերից, տատերից, ծնողներից ու հարեւաններից՝ հայերի կոտորածների մասին, թէ ջարդերին ո՞ր քրդական աշիրէթն է մասնակցել, որը՝ ո՛չ, ինչպիսի՞ն էին հայերի հետ յարաբերութիւնները: Երբեմն յիշում են հայ գործիչների, օրինակ՝ Արամ փաշային (Արամ Մանուկեան): Թեքինի զրուցակից քրդերից շատերը հայկական արմատներ ունեն: Կան նաեւ այնպիսիք, որ ընդունում են իրենց հայ լինելը: Նշեալ ենթախմբերի առկայութիւնն աւելի է բարձրացնում գրքի արժէքը, պատմութիւնները դարձնելով աւելի բազմաբնոյթ ու հետաքրքիր:

Թեքինին մեծապէս օգնել է իր քրդական ծագումը. զրուցակիցներն նրան համարել են «իրենց մարդը»: Քրդերէնի իմացութիւնը եւս դրական դեր է կատարել ստանձնած առաքելութեան իրականացման գործում:

Հեղինակի գործը դիրքին չի եղել: Եղել են դեպքեր, երբ վախեցել են խօսել՝ հարցնելով՝ «կարո՞ղ է մեզ վատ բան պատահի»: Սակայն քրդերի մեծ մասը պատմել է առանց վարանելու: Պատճառն այն է, որ քրդերը չեն մոռանում նշել, որ հայերին ոչնչացնելուց յետոյ, քրդերի նկատմամբ Թուրքիան որդեգրեց բռնաճնշումների ու հալածանքների քաղաքականություն: Քրդաբնակ շրջաններում այսօր գոյություն ունեցող եւ սարսափ ներշնչող քորուջուներին³ նրանք նոյնացնում են Համիդեական Գնդերի հետ: Մի խօսքով՝ քրդերի նկատմամբ Թուրքիայի վարած կոշտ քաղաքականությունը նպաստում է, որպեսզի նրանք համեմատության եզրեր գտնեն իրենց ներկայ կացության եւ հայերին պատուհասած ողբերգության միջեւ: Առ այդ, քրդերը փորփրում են իրենց յիշողությունը՝ հասկանալու համար իրենց դժուարին վիճակի խորքային պատճառները:

Գրքում գրեթե չկայ Թուրքիայի պաշտօնական պատմագրության ազդեցությունը, ինչն աւելի՝ է մեծացնում դրանց արժանահաւատությունը, եւ հնարաւորություն տալիս ասել, որ քրդերը ճշմարտացիօրէն վերարտադրում են իրենց իմացածը: Դիարբեքիի քրդերից Հայոց Ցեղասպանության մասին պատումներ գրի առած հետազօտող Ադնան Չելիքի կարծիքով՝ Անկարայի պաշտօնական պատմագրությունը տարածաշրջան չի ներթափանցել, քանի որ Թուրքիայի Հանրապետության հոչակումից երկու տարի անց տեղի ունեցած Շէյխ Մաիդի ապստամբությունից⁴ յետոյ քրդերը պետության դէմ դուրս եկան՝ դրանով տարածաշրջանի առաջ փակելով պաշտօնական գաղափարախօսության դուռը⁵: Խօսելով յիշողության դերի մասին՝ Յարութին Մարութեանը նշում է. «Չնայած անցեալ եւ ներկայ ժամանակների միջեւ քերականական զանազանությունը, անցեալն ու ներկան միմեանցից ամբողջութեամբ առանձնացուած միաւորներ չեն»⁶:

Բանաւոր պատմությունները իրենց ներկայացրած մանրամասներով ու ճշգրտութեամբ զարմանք են յարուցում: Հետազօտող Նամրք Քեմալ Դինչը երեք հիմնական պատճառ է նշում, թէ ինչու թուրքերը ոչինչ չէն յիշում, իսկ քրդերը, ընդհակառակը, հայերի պէս յիշում եւ պատմում են 1915ի մասին: Ըստ նրա՝ առաջինը յիշողության եւ բնակավայրի միջեւ գոյություն ունեցող կապն է, երկրորդը կիրարկուած դաժանության չափը, եւ երրորդը՝ հայերի եւ քրդերի ընդհանուր ու երկարատեւ անցեալն է⁷:

Քրդերի ներկայացրած պատումները նաեւ հնարաւորություն են տալիս լաւ ճանաչելու այս ժողովրդին, հասկանալու նրա բնաւորութեան զօճերն ու մտածելակերպը:

Թեքինի գրքում առկայ բազմաթիւ պատումներն ընդհանրացնելով՝ ներկայացնենք, թէ ի՞նչ են պատմում քրդերը Հայոց Ցեղասպանության ու յարակից մի շարք հարցերի մասին:

ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒ ՔԻՐՎԱՅՈՒԹԻՒՆ

Անշուշտ, պատմագիտական մեթոդաբանության տեսանկյունից սխալ է Ի. դարի սկզբի հայ-քրդական յարաբերությունների մասին կարծիք կազմել հիմք ընդունելով միայն քրդերի վկայություններն ու պատումները: Քրդերի պատկերացումները այդ դարի հայ-քրդական յարաբերությունների մասին չեն կարող արտայայտել պատմական առարկայական իրականությունը, այդ յարաբերությունների բոլոր ծայքերն ու խութերը: Դրանով հանդերձ, այն կարելուում է Հայոց Յեղասպանությանը մաս կազմելու կամ հակառակը՝ հայերին օգնության ձեռք մեկնելու, քրդերի դիրքորոշման պատճառները հասկանալու համար: Որպես կանոն, մինչև 1915ի իրադարձություններին անդրադառնալը քուրդ մարդիկ հարկ են համարում խօսել հայ-քրդական յարաբերությունների մասին: Տարեց քրդերը գրեթե միաբերան նշում են, որ երկու ժողովուրդները համերաշխ էին ապրում: Որպես լաւ յարաբերությունների հիմնական ապացոյց նրանք մատնացոյց են անում հայերի եւ քրդերի միջեւ գոյութիւն ունեցած *քիրվայական* (կնքահայր, քաւոր) յարաբերութիւնները:

1939ին Մշոյ Խոպէր գիւղում ծնուած մոլլա Մեհմէթ Սալիհ Եիդիթը Թեքինին ասում է. *«Մայրս մեզ միշտ պատմում էր՝ հայերը մեր քիրվաներն էին, մեր յարաբերութիւններն ու հարեւանութիւնը նրանց հետ շատ լաւ էր: Հայերի հետ մի տան պէս էինք: Մենք նրանց շատ էինք վստահուած»*⁸: Մանազկերտից Նուրի Բալջըն էլ պատմում է. *«Հայերի եւ քրդերի միջեւ որեւէ խնդիր չկար, ընկերային յարաբերութիւններն էլ բաւական լաւ էին: Միմեանց դիմում էին՝ ասելով «քիրվա»: Քիրվայութիւնը հետեւեալն է. «Մուսուլման տղայ երեխայի թլփատման արարողութեան ժամանակ թլփատուող երեխան նստում է այն մարդու ծնկին, որն այդ ընտանիքի ամենասիրելի, յարգելի ու վստահելի մարդն է: Նրա ծնկին էլ երեխային թլփատում են: Քիրվայութիւնը միաժամանակ նշանակում է բարեկամութիւն ու ընկերութիւն: Եթէ միմեանց քիրվա են դառնում, ապա միմեանց միջեւ աննշան անհամաձայնութիւն էլ չպիտի լինէր եւ այդպէս պիտի շարունակուէր մինչ մահ: Քրդերի համար քիրվայութիւնն այնքան կարեւոր էր, որ աւելի արժէքաւոր էր համարում, քան արիւնակցական կապը: Այն միաժամանակ փոխադարձ յարգանք, վստահութիւն ու սէր էր եւ կարեւորագոյն առանձնայատկութիւնն էր, որ պէտք է այդ յարաբերութիւնները պահպանուէին մինչեւ մահ: Քիրվայական յարաբերութիւններում անհամաձայնութիւնն ու թշնամութիւնը տեղ չունէին: Բարեկամի հետ կարող ես թշնամի լինել, քիրվայի հետ՝ ոչ: Եւ քրդերն ու հայերը քիրվաներ էին»*⁹:

Չելիքը նկատում է, որ *քիրվայությունը* հիմնուած էր փոխադարձ հովանաւորչութեան վրայ: Ըստ նրա՝ հայերը քրդերի պաշտպանութեան, իսկ քրդերը հայերի արհեստների կարիքն ունէին¹⁰:

Մինչեւ 1915, քրդական աշիրէթներն անդադար կողոպտում էին հայ ժողովրդին, մեծ չափերի էր հասել գիւղացիութեան հողագրկումը: Քրդերը դարձել էին հայկական գաւառներում հայութեան զարգացման խոչընդոտող հիմնական ուժը: Մասունի Խեշտէ գիւղի բնակիչ, 1911ին ծնուած Ռեսուլ Երլորզը պատմում է. «Մեր Մասունի եւ Մուշի բոլոր կողմերում հայեր էին ապրում. մուսուլմանները փոքրաթիւ էին: Մուսուլմանները բռնի ուժով վերցնում էին հայերի բերքը եւ իւրացնում: Նրանք հայերի դէմ անիրաւութիւն էին գործում»¹¹: Քրդերի պատումներում ուշադրութիւն է գրաւում «իմ հայը» արտայայտութիւնը. այդպէս էին անուանում քուրդ աղաներն ու բէկերը իրենց ենթակա գիւղերի տարածքում ապրող հայերին:

Այնուամենայնիւ, գրքում տեղ գտած վկայութիւնները ցոյց են տալիս, որ հայերի կոտորածներին մասնակցութիւնը քրդերը բացարձակօրէն չեն պայմանաւորում հայ-քրդական յարաբերութեամբ: Պատումներում քրդերը յաճախ զարմանում են՝ ինչու՞ պէտք է իրենք կոտորէին հայերին եւ իբրեւ միակ բացատրութիւն, ասում են՝ իրենց հրամայուած էր կոտորել հայերին:

FERMANA(E) FILLEN (FILLEHAN)¹² ԿԱՄ ՀԱՅԵՐԻ ՖԵՐՄԱՆԸ՝ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅԵՐԻՆ ԿՈՏՈՐԵԼՈՒ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆ

Քրդերի այս պատումները գրեթէ անխտիր սկսւում են պետական հրամանի մասին վկայութիւններով: Նրանք յստակ նշում են, որ հայերին կոտորելու հրաման են ստացել: Քրդերի պատումներում հրաման տուողի դերում Օսմանեան Պետութիւնը կամ պարզապէս պետութիւնն է, կառավարութիւնը, փառիշտահ-սուլթանը, ինչպէս նաեւ Թալէաթ փաշան: Ընդ որում խօսք չկայ գրաւոր որեւէ հրամանի մասին. քուրդ աշիրէթապետերին՝ հայերին կոտորելու մասին յայտնում են Օսմանեան Կայսրութեան տեղական պաշտօնեաները՝ բանաւոր: Պետական հրամանը քրդերն անուանում են «*Ֆերմանա(է)*» «*ֆրլէն*» կամ «*ֆրլէհան*», այսինքն՝ հայերի ֆերմանը՝ հրամանը: Մա ամենատարածուած արտայայտութիւնն է եւ հանդիպում է պատումների մեծ մասում. հենց այս եզրով են քրդերը բնորոշում Մեծ Եղեռնի մեկնարկի ազդանշանն ու յետագայ գործողութիւնները: Դատելով քրդերի վկայութիւններից՝ այդ անուանման տակ նրանք հասկանում են հայերի թէ՛ կոտորածը, թէ՛ տեղահանութիւնն ու արքայը:

Վանի Գեւաշ (Գաւաշ, Ոստան) նահանգի Ա(ր)փէթ գիւղի բնակիչ Աբդուլլահ Հաքանը, որին հեղինակը բնորոշում է որպէս քայլող պատմութիւն, ասում է. «*Ինչպէս պատմում են, քրդերի եւ այլ*

մահմեդական ժողովուրդների աղաներին, բեյերին եւ այլ նշանաւոր մարդկանց ֆերմանի մասին լուր է գալիս: Ֆերմանի լուրն առաջինը Վան է հասնում: Վանի նահանգապետն էլ Սերհաթի¹³ շրջանի բոլոր աղաներին, շէյխերին, բեյերին ու նահանգների միւս նշանաւոր մարդկանց հաւաքում է Վանում: Վանի նահանգապետը նրանց համար կարդում է փաղիշահի ֆերմանը: Վանի նահանգապետն ասում է. «Անմիջապէս սկսէք այս տարածքներում գտնուող հայերի կոտորածը: Հաւաքից յետոյ այնտեղ գնացած բոլոր բեյերն ու նշանաւոր մարդիկ ընդունում են հայերի ֆերմանը»¹⁴: Մշոյ Հաւատորիկ գիւղից եօթանասունն անց հաջի Հանիֆէն, վերապատմում է Սասունի կոտորածների վերաբերեալ ծնողներից լսածը. «Երբ հայերի հրամանը (ֆերմանը) գալիս է, կառավարութիւնը սկսում է սպանել նրանց: Հայերին հաւաքում, տանում էին եւ ամայի վայրերում, անտառներում, աչքից հեռու լեռնային վայրերում սպանում էին»¹⁵:

Սղերդի Էրուի շրջանի Բըներուէ գիւղի բնակիչ, 68ամեայ Մըլիսէդը պատմում է. «Կոտորածի հրամանը պետութիւնը տուեց. դրանից յետոյ մեզ լուր եկաւ. ասացին՝ կոտորէք հայերին»: 1936ին Շըրնաքի Ռոբար գիւղում ծնուած Էրուբէքիր Եադարջըքը փոխանցում է հօրից եւ հօրեղբորից լսած պատումները. «1915ին, երբ արձակուում է հայերի ֆերմանը, զինուորները գալիս եւ հաւաքում են բոլոր հայերին»¹⁶:

Քրդերի բանաւոր յիշողութիւններում պահպանուել է մի շատ արժեքաւոր տեղեկութիւն: Թէպէտ քրդերը նշում են, որ թիրախը հայերն էին, սակայն չեն մոռանում խօսել նաեւ եզդիներին եւ սաորիներին կոտորելու մասին: Սասունի գիւղերից մէկի բնակիչ, 1927ին ծնուած Ջեմբէլի Արաթեմուրը փոխանցում է մեծերից լսածները. «Հայերի կոտորածի հրամանը պետութիւնը տուեց: Դրանից յետոյ քրդերին ասացին՝ հայերը քրդերի թշնամիներն են, նրանց սպանելը հալալ է: Ով հայ սպանի, դրախտ կ'ընկնի»: Այնուհետեւ նա պատմում է, որ նոյնը վերաբերել է եւ եզդիներին¹⁷: Շըրնաքի Ջիզըէ շրջանի Շախ գիւղում ծնուած Ֆադիր Բեդիրհանօղլուն պատմում է. «1915ին դուրս է գալիս հայերի ֆերմանը: Վճիռ կայացնողը Օսմանեան պետութիւնն էր: Մակայն այդ հրամանը չէր սահմանափակուում միայն հայերով, այն ներառում էր նաեւ տարածաշրջանում ապրող բոլոր քրիստոնէաներին, այդ թում եւ մեր գիւղում ապրող սաորիներին»¹⁸:

ՔՐԴԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆԸ

1915ի նախօրէին Օսմանեան Կայսրութիւնում ձեւաւորուել էր հակաքրիստոնէական հզօր ալիք: Քրդերի պատումներում հայերի կոտորածն առաւել յաճախ դիտարկուում է քրիստոնէայ-մուսուլման հակադրութեան ենթախորքում: Հայերի կոտորածներին իրենց մասնակցութեան հիմնական պատճառներից մէկն, ըստ քրդերի,

կրօնական քարոզչութիւնն էր: Քրդերին ներշնչում էին, որ հայերին սպանելու դէպքում դրախտում կը յայտնուեն: 1949ին Արճէշում ծնուած Ֆաթմա Աւջըն ասում է. «*Ինչպէս պատմում են, կառավարութիւնը որոշում է կայացնում կոտորել հայերին եւ դա անելու համար դիմում է քրդերին, այդպիսով՝ հայերին եւ քրդերին իրար դէմ հանելով: Հայերին կոտորելու համար մեր կրօնը շատ է օգտագործուել: Որոշ իմամներ ու շէյխեր քրդերին ասում էին, թէ հայ սպանելը բարի գործ է: Եթէ մի հայ սպանես՝ կը բացես դրախտի դուռը, եթէ եօթ հայ սպանես՝ միանգամից դրախտ կ'ընկնես*»¹⁹: 1938ին Հաքիարիում ծնուած Թեֆիք Թաշն ասում է. «*Թալէաթ փաշայի ժամանակ քրդերին ասացին՝ հայերին սպանէք, դրախտ կը գնաք: Դրանից յետոյ իւրացրին քրիստոնէայ ժողովուրդների սպրանքն ու գոյքը: Մի մասին սպանեցին, մի մասն էլ փախաւ Իրան, Իրաք, Միրիա ու Հայաստան: Քրդերի մեծ մասն արեց այն, ինչ ասում էր կառավարութիւնը՝ սպանեց ու կոտորեց քրիստոնէաներին: Մի մասը դէմ էր դրան, սակայն քանի որ բաւարար ուժ չունէր, չէր պաշտպանում նրանց: Սակայն օգնեցին, որ հայերը փախչէն*»²⁰: Շըրնաք Նահանգի Իդիլ Գաւառից Սաբրի Ուզունը պատմում է. «*Հայերին պետութիւնը ջարդեց. մահմեդական բնակչութիւնն էլ էր կոտորում, պետութիւնն էլ: Մահմեդականների մի մասը օգնում էր զինուորներին: Կրօնն էր գլխաւոր պատճառը, որ մահմեդականների մի մասը օգնում էր զինուորներին: Այն ժամանակ ամէն ինչ գործադրում էր ըստ աշիրէթի կանոնների եւ ըստ կրօնի: Այդ ժամանակ հայերը, քրդերը, ասորիները իրար հետ էին սպրում եւ միմեանց միջեւ յարաբերութիւններն էլ լաւ էին: Յետոյ ըստ կրօնի կոտորած եղաւ: Մերոնք էլ են հայերի սպանել: Դաշոյններով հայերին սպանում էին: Մեխմէ Ռեշիօն ու հայրս՝ Գաֆուրը, հայերի են սպանել: Մեխմուդէ Ադմօն դաշոյնով մի կնոջ գլուխ է կտրել*»²¹:

Սասունի Հեշտէր գիւղում ծնուած մուլլա Ալիյէ Խըլյանլըն պատմում է, որ Սասունի Փարմըս (Բերմ) եւ Շեխըկէն (Շեխկոնք) գիւղերում հայերին հաւաքել են մի տեղ եւ ողջ-ողջ այրել²²: Ուշագրաւ է, որ Բերմի բնակչութեանը վառելու մասին վկայում է նաեւ Բերմի տանուտէր, կոտորածի ականատես Բերբուշ Լադոյեանը²³ 1916ին գրառուած վկայութեան մէջ. «*Բերմցի կիները եւ երեխաները վերադարձուցին Բերմ եւ տան մը մէջ լեցնելով՝ վառեցին*»²⁴:

Հայերին կոտորելու թերեւս գլխաւոր շարժառիթը հայերի ունեցուածքին տիրանալու մոլուցքն էր: Այս հանգամանքը վճռական դեր է կատարել քրդերին՝ ցեղասպանութեանը մասնակից լինելու գործում: Հայերի գոյքին տիրանալու տենչը քրդերին՝ հրաման կատարողներից ու օգտագործուող ուժից վերածում է շահագրգիռ կողմի, նրանք ջանասիրաբար անցնում են գործի: Միաժամանակ թուրքական կառավարութիւնը դիմում է պարտադրանքի ուժին՝ ամէն ինչ անելով քրդերի մասնակցութիւնն ապահովելու համար:

Մասունի Այնրաս գիւղի բնակիչ Արիֆը վերապատմում է իր հարեւան, հայերի կոտորածների մասնակից Ֆիլիթից լսածը. «Պետութիւնը մեզ ասաց՝ հայերը մուսուլմաններին ոչնչացնելու են, բռնորին սպանելու են: Դուք թոյլ մի՛ տուէք, որ այդպէս լինի: Դուք միաւորուէ՛ք, հայերին սպանէ՛ք: Հայերին սպանելուց յետոյ նրանց ապրանքը, գոյքն ու հողը ձերը կը լինի: Դրանից յետոյ մենք սկսեցինք սպանել հայերին: Սպանելուց յետոյ նրանց գեղեցիկ կանանց, աղօթիկներին մեզ էինք վերցնում: Երբեք չեմ մոռանայ՝ յղի կանանց սուինով մասնատում էինք, երեխան փորից դուրս էր գալիս: Փոքրիկ տղաներին վերցնում տանում էինք ու դաշտերում աշխատեցնում»²⁵: Մասունի Բազրբէն գիւղի բնակիչ Ադիլէ Համզօն պատմում է. «Պետութիւնը քուրդ բէյերին լուր ուղարկեց, ասաց՝ սպանէ՛ք հայերին: Նրանց ապրանքը, տունուտեղը, ինչպէս նաեւ կանայք ձերը կը լինեն, սպանէ՛ք նրանց: Քուրդ բէյերի մի մասը համաձայնեց եւ շատ հայ կոտորեց: Բէյերի մի մասն էլ մերժեց»²⁶: Սղերդի Էրուհ Գաւառի Բընէրուէ գիւղի բնակիչ հաջի Մըխեմէդը պատմում է իր հօր՝ Ահմէդի վկայութիւնը. «Չեթէները շրջում էին քրդական գիւղերում եւ փորձում իրենց կողմը գրաւել եւ համոզել քրդական աշիրէթներին, նրանց լիբը փող եւ ոսկի էին տալիս: Նրանք ասում էին՝ ով հայ սպանի, կառավարութեանը կ'օգնի, հայերի գոյքը, տունուտեղը, աղօթիկները նրանք կը լինեն: Քրդերի մի մասը կառավարութեան եւ չեթէների վախից սպանեցին հայերին, մի մասը սպանեց հայերի գոյքին, տունուտեղին ու նրանց կանանց տէր դառնալու համար: Մի մասն էլ դէմ դուրս եկաւ: Ես էլ դէմ դուրս եկայ, չեթէներն ինձ փող առաջարկեցին, բայց ես չընդունեցի: Հայերի ջարդը չեթէների հետ միասին ոստիկաններն իրականացրին, ինչպէս նաեւ կոտորածի հրամանն ընդունած աշիրէթները: Նրանք յարձակում էին հայերի գիւղերի վրայ, հաւաքում էին հայերին ու սպանում: Գիւղերն էլ վառում եւ աւերում էին»²⁷: Ոմանք էլ, ինչպէս Հասան Բէգը, միայն տղամարդկանց էր սպանում, իսկ կանանց ու երեխաներին ուղարկում էր Իրան²⁸: Սղերդի Էրուհ Գաւառից Մահֆուզ Աթաբայը պատմում է. «1915ի կոտորածի ժամանակ իմ պապ Եուուսֆի մեծ եղբորը՝ Աբդուլլահին, պետութիւնը տասնապետի կոչում է տալիս: Աբդուլլահը մասնակցում է հայերի ջարդերին: Նոյնիսկ Եուուսֆ պապիս օգտագործում է որպէս զինուոր: Եուուսֆ պապս չէր ուզում սպանել հայերին, սակայն բացայայտ դէմ դուրս չի գալիս: Եուուսֆ պապիս պէտք էր քրդերի մի մասը, պետութեան ցանկութեանն ընդառաջելով, մասնակցում է հայերի ջարդերին, մի մասն էլ դէմ է դուրս գալիս կոտորածին»²⁹:

Քրդերի համատարած մասնակցութիւնը հասկանալու համար պէտք է հաշուի առնել այդ ժողովրդի բնաւորութեան մի շարք գծեր: Ազգագրագէտ Հմայեակ Արամեանը գրում է. «Մարդուն իր կեանքէն

զրկելն այնքան սովորական, անմեղ ու աննշան բան է քրդուն համար, որ նա մարդ սպանելիս շատ անգամ ցոյց չի տար վրդովմունքի առանձին նշաններ իսկ»³⁰:

Սասունի Թըմոք գիւղից Ջեմբելի Արաթեմուրը պատմում է. «Իմ հորեղբայր Ահմէդն Այշան անունով հայ կին ուներ: Կոտորածի ժամանակ այդ կինն ամուսնացած էր եւ մի աղջիկ ուներ, որ դեռ կաթից կտրուած չէր: Ահմէդ հորեղբայրս փախցրեց այդ կնոջը, սպանեց այդ երեխային եւ ամուսնացաւ նրա հետ: Ահմէդն իմ հարազատ հորեղբայրն է: Նա օրօրոցում գտնուող հայ երեխայի է սպանել: Ես պատմում եմ ձեզ այս պատմութիւնը, որովհետեւ մեծ ցաւ եմ ապրում: Նա թէպէտ իմ հորեղբայրն է, սակայն մեծ մեղք է գործել: Աստուած թող ների նրան: Նա ընդամենը մի երեխայ ունեցաւ, որ մահացաւ եւ ընդհատուեց նրանց ճիւղը: Գուցէ Աստուած այդ կերպ պատժեց նրան»³¹:

Սասունից Նշան Դեմիրջին պատմում է. «Կոտորածից առաջ հայերի ձեռքից բոլոր զենքերը, նոյնիսկ դանակները վերցրել էին: Կոտորածը զարնանն է լինում: Քրդական աշիրէթները միջամտում են, փորձում են թող չտալ: Սակայն բեժիկները [համիդեականները - Գ.Ե.] զինուորների հետ միասին հայերին կոտորում են: Ում բռնում՝ սպանում են: Միւսներին՝ երեխաներին, կանանց, տղամարդկանց, լցնում են եկեղեցի ու վառում, մի մասին զցում են Սասունի գետը»: Դեմիրջին պատմում է նաեւ, որ Սասունում յատկապէս երկու աշիրէթ է մասնակցել հայերի կոտորածներին եւ օգնել պետական ուժերին: Այդ երկու աշիրէթներին քրդերը չեն սիրում, նրանց անիծում են»³²:

Հաքիարիից Իհսան Չուլեմերիկլին ասում է. «այդ իրադարձութիւններում պետական օսմանեան ուժերը «ուղեղի դերն էին կատարում», իսկ քրդական աշիրէթները՝ օգտագործուեցին որպէս «հարուածող ուժ», եւ նրանց ձեռքով էլ իրականացրին: Չլինէր տեղանքին քաջատեղեակ քրդերի օգնութիւնը, հնարաւոր չէր լինի նոյն տարածաշրջանի 2500-2600 տարուայ տեղաբնիկ հայ եւ ասորի ժողովուրդներին տեղահան անել ու վտարել: Ջարդերի ենթարկուած հայերն ու ասորիները գիտակցում են եւ պատմում են իրենց գրոյցներում այդ մասին: Սակայն չպէտք է մոռանալ, որ վարագործի ետեւում ամէն ինչ պլանաւորում էր հենց Բաբը Ալին [Բարձր Դուռը, թուրքական Պետութիւնը - Գ.Ե.]»³³: Նեզիր Քաբաբը (Մարդինի Դերիկ Գաւառից) պարզօրէն նշում է, որ հայերի կոտորածը պետութիւնը քրդերին անել տուեց»³⁴:

Ամփոփելով քրդերի վկայութիւնները՝ կարող ենք նշել, որ նրանք ընդունում են իրենց մեղսակցութիւնը, խոստովանում, որ շահագրգիռ են եղել հայութան բնաջնջման գործում եւ անգամ շեշտում, որ վճռական դեր են կատարել եւ, որ առանց իրենց Օսմանեան Թուրքիան չէր կարող իրագործել հայերի կոտորածը: Այնուամենայնիւ, քրդերը չեն մոռանում

ընդգծել, որ կոտորածների կազմակերպիչը պետութիւնն է, որն էլ արտոյի անուան տակ ոչնչացրեց հայերին: Նրանք նշում են, որ հայերին կոտորել են զինուորները, չեթէները, համիդէական գնդերը:

Թեքիսի զրուցակիցներից Սուլէյման Ըշըքն ասում է. *«Ուզում եմ յատուկ ընդգծել. ջարդի հեղինակը պետութիւնն է: Թէ՛ քրդերը, թէ՛ ամբողջ աշխարհը դա լաւ գիտի: Այդ մասին գիտեն նաեւ այստեղ ապրող հայերը: Մուշում ապրող հայերի մեծ մասին քրդերն են փրկել: Եթէ պետութեանը մնար, մի հայ անգամ կենդանի չէր մնար»³⁵:*

Հարցին աւելի զգուշ են մօտենում քուրդ գործիչները: Թուրքիայի քրդերի շրջանում մեծ հեղինակութիւն վայելող Ահմէթ Թիւրքը 2014 Դեկտեմբերին ներողութիւն խնդրեց հայերից, ասորիներից ու եզդիներից այն բանի համար, որ 1915ին քուրդ աշիրէթների մի մասը մասնակցել է Յեղասպանութեանը: Ըստ Ահմէթ Թիւրքի՝ քուրդ ժողովուրդը իսլամի անուան տակ օգտագործուել է³⁶:

Ահմէթ Թիւրքի արտայայտած այն միտքը, թէ քրդերը օգտագործուել են, վիճարկում է պատմաբան Թանէր Աքչամը. *«Ինձ թւում է օգտակար կը լինի այն, որ քրդերն արդէն հրաժարուեն հետեւեալ թեզից. «Թուրքերը մեզ օգտագործել են հայերի ջարդերի ժամանակ»: Հայերի կոտորածը թուրք-քրդական կամաւոր համագործակցութեան հետեւանքն է, եւ երկու կողմերն էլ միասնաբար պատասխանատու են»³⁷*՝ գրում է պատմաբանը:

Դիարբեքիի քրդերի շրջանում բանաւոր յիշողութիւններ գրի առած Ադնան Չելիքը հարցի վերաբերեալ հետեւեալ կարծիքն է արտայայտում. *«Բոլոր այն խմբերը, որոնք մասնակցել են Յեղասպանութեանը, շատ «բանաւոր» բացատրութիւններ են ներկայացնում: Քրդերի այն խօսքը, թէ «մենք օգտագործուել ենք»՝ պարզապէս ներկայից անցեալի իրադարձութիւններին նետուած հայեացք է»³⁸:*

Քրդական շարժման զուշաւորութեան երկու պատճառ կարելի է նշել.- 1) Թուրքիան պետական մակարդակով փորձում է ողջ պատասխանատուութիւնը բարդել քրդերի վրայ, 2) քրդերի համար դժուար է խոստովանել, որ հայաթափումից յետոյ տիրացել են հայերի գոյքի մի զգալի մասին, ինչպէս նաեւ հողերին եւ շարունակում են ապրել հենց այդ հողերի վրայ:

Քրդերից շատերը պարբերաբար ներողութիւն են հայցում հայերից, նշում, որ քրդերը սխալ են արել եւ ամաչում են:

Ի պատասխան այն բանին, որ քրդերը հայերի ջարդերի հիմնական իրագործողներից են, նրանք յաճախ մատնացոյց են անում, որ օգնել են հայերին, այն պայմաններում, երբ թուրքերը ջանում էին կոտորել մինչեւ վերջին հայը: Մի քուրդ ասել է, որ եթէ թուրքերի թրերից փրկուած հայեր էին մնացել, ապա առանց չափազանցնելու նրանց երեք քառորդն ազատուել էր քրդերի օգնութեամբ³⁹:

ՔՐԴԵՐԸ ՕԳՆՈՒՄ ՈՒ ՓՐԿՈՒՄ ԷԻՆ ՀԱՅԵՐԻՆ

Քրդերի բանաւոր յիշողութիւններն ու պատումները, ինչպէս նաեւ հայ-քրդական յարաբերութիւնների ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ քրդերը դէմ են եղել հայերի տեղահանմանը՝ այն համարելով սեփական շահերին հակասող: Հայերին ոչնչացնելու դէպքում նրանք կը զրկուէին տարածաշրջանի աշխատաւոր ու ստեղծարար ուժից: Անասնապահ ու աստանդական կեանքով ապրող քրդերը յատկապէս հայ արհեստաւորների կարիքն ունէին: Ինչպէս դեռ 1905ին գրում է ազգագրագէտ Արամեանը. «*Հայ զինագործը քրդու երկրորդական Ալլահն է*»⁴⁰: Համիդեան կոտորածների ժամանակ նրանց համար հայ զինագործը անձեռնմխելի էր, քանզի պատրաստում էր քրդի համար կենսական նշանակութիւն ունեցող ու սրբութեան աստիճանի հասցուած զէնքը: Բնականաբար, քրդերի մի մասը հենց այս պատճառով չէր ցանկանալու սպանել հայերին: Հայոց Ցեղասպանութեան մասին քրդերի բանաւոր պատումներում առկայ է հենց այս մտայնութիւնը:

Արճէշի բնակիչ Սուգան Աւջըն, որի տատը հայ է, պատմում է, որ իր մեծ պապ Աւջը Ահմէդը պահպանել է միայն իրեն պատկանող գիւղերում ապրող հայերին: Նա հայերին կոտորելու համար եկած պետական ուժերին ասում է. «*Մեր գիւղերում ապրող հայերը, լսելով կոտորածների մասին, արդէն փախել են: Բոլորի տները դատարկ են, եթէ ուզում էք, գնացէ՛ք ու տեսէ՛ք: Այդ ուժերը նրան հաւատում են ու հեռանում են գիւղից*»: Ահմէդը հայերին չի պաշտպանում մարդասիրութիւնից դրդուած: Ըստ Սուգանի՝ Ահմէդը ձերբակալում է գիւղից դուրս գտնուող հայ տղամարդկանց, տանում եւ մի բարձր բլուրից ցած է նետում⁴¹:

Դիարբէքիի քրդերի շրջանում այս թեմայով դաշտային ազգագրական հետազոտութիւն իրականացրած Չելիքն այն կարծիքին է, որ հայերի մեծ մասը կենդանի է մնացել սոսկ այն պատճառով, որ որեւէ արհեստի է տիրապետել: Նա մատնացոյց է անում այն պատմութիւնը, երբ նոյն ընտանիքից մօտ 30 մարդ սպանելուց յետոյ Լիջէի բէլերից մէկը փրկում է 14 տարեկան մի տղայի: Բէյն ասում է. «*նրան էլ եթէ սպանէնք, ո՞վ է մեզ համար կօշիկ կարելու*»⁴²:

Այս պարագայում ճիշտ չէ ասել, թէ քրդերն օգնել կամ փրկել են հայերին: Քրդերին մտահոգողը սեփական տնտեսութիւնն էր, նրանք հայերին օգնել են միայն եսասիրական ու շահադիտական նպատակներով: Նրանք վախենում էին, որ կը զրկուեն տնտեսական հիմնական շարժիչ ուժից: Պատահական չէ այսօր քրդերի շրջանում լայնօրէն տարածուած քրդերէն՝ «*Fille çû; xêr û bereket jî çû*» (թուրքերէն՝ Ermeniler gitti; hayır ve bereket bitti), «*հայերը գնացին, բարիքն ու օրհնութիւնն (առատութիւնն) էլ հետը գնացին*») արտայայտութիւնը⁴³:

Վանի Ա(ր)փէշ գիւղի բնակիչ Աբդուլլահ Հաքանը պատմում է, որ բոլորն ընդունում են հայերին կոտորելու հրամանը, բացառութեամբ

երկու հոգու: Նրանցից մեկը Մոկսի Մուրթուլահ բեկն է⁴⁴: Հետաքրքիր է, որ Հայաստանի Հանրապետության դպրոցական դասագրքերում որպես Ցեղասպանության ընթացքում հայերին օգնության ձեռք մեկնողի ընդհանրացուած կերպար ներկայացում է հենց Մոկսի միւղիքը՝ Մուրթուլահ բեկը: Պատմական տեղեկութիւններից յայտնի է, որ նա ոչ միայն չկոտորեց իր իշխանութեան տակ գտնուող հայ գիւղացիներին, այլև սովեալներին կերակրելու համար նուիրեց 250-300 թուրքական լիրա⁴⁵:

Քրդերը պատմում են, որ Մուրթուլահ բեկը հրամանը չկատարելու համար դժուարութիւնների է հանդիպում. նրան մատնում են: Բեկն ասում է Մոկսի ժողովրդին. *«Հայերին ձեռք չտա՛ք, նրանք մեր բարեկամներն են, հարեւաններն ու արհեստաւորները: Մուրթուլահ բեկը խրատել է եղբօրը, որն աջակցում էր հայերի կոտորածի ծրագրին, ասելով հետեւեալը. «Հայերը մշտապէս պատրաստ են մեզ ծառայութիւն մատուցել: Մեր ամբողջ գործը նրանք են անում: Հիմա ես ինչու՞ պիտի սպանեմ նրանց: Հայերը մեզ ի՞նչ վատութիւն են արել, որ մենք նրանց սպանենք»⁴⁶:*

Ադրակի (Բաշկալէ) գիւղերից մեկի բնակիչ Լեզգին Դողանը ներկայացնում է վկայութիւնն իր տատի, որն անձամբ է տեսել հայերի կոտորածը եւ իրենց աշիրէթի մէջ տեղի ունեցած կռիւները: Նա պատմում է, որ օսմանեան ղեկավարները կանչում են քուրդ աշիրէթապետերին եւ յայտնում, որ անմիջապէս պետք է սկսել իրենց աշիրէթների սահմաններում բնակուող հայերի կոտորածը: Քրդերին վախեցնում են՝ ասելով, թէ հողերն անցնելու են հայերի ձեռքը, թէ հայերը համաձայնութեան են եկել ռուսների հետ, թէ սպանելու են քրդերի երեխաներին, վերցնելու են գոյքը եւն.: Երկու եղբայր կուում են, որովհետեւ Թամիր բեկն իր տիրապետութեան տակ աշխատող ոչ մի հայի թոյլ չի տալիս դիպչել: Նա ասում է, որ հայերը մեզ շատ ծառայութիւններ են մատուցել, աշխատել են մեր այգիներում, մեր կենդանիներին պահել: Թահիրը եւ իր եղբայրը՝ Հասանը, իրար վրայ զենք են բարձրացնում, եւ Թահիր բեկը ոտքից վիրաւորում է: Աշիրէթը բաժանում է երկու մասի: Թահիր բեկը կռիւ է մղում իրեն պատկանող գիւղերում հայերի վրայ յարձակուողների դէմ, սակայն, զգալով, որ չի կարողանալու պահել հայերին, տանում է Իրանի սահման եւ փրկում նրանց, թէպէտ ինքն էլ վիրաւոր էր⁴⁷:

Ադրակի Խանիկ Գիւղի բնակիչ Շեւքի Էլբաքին պատմում է. *«Հայերի հարեւանութեամբ ապրող մուսուլման քրդերը եւ Սորեդերի [քրդերէն՝ կարմիր եկեղեցի - Գ.Ե.] գիւղացիները դէմ են դուրս գալիս հայերի կոտորածին եւ կռուի մէջ մտնում համիդէական զնդերի հետ: Չեքարի նշանաւոր աշիրէթի պետը եւս հանդէս է գալիս հայերի կոտորածների դէմ, ինչի համար դաւաճան է յայտարարում եւ սպանում»⁴⁸:*

Ի տարբերություն շատ մոլլաների ու շէյխերի, որոնք քրդերին զրգոում են հայերի դէմ եւ նրանց ոչնչացնելու քարոզ անում, լինում են նաեւ հակառակ դիրքորոշումը որդեգրած քուրդ կրօնաւորներ: Սղերդի Էրուհ Գաւառի Ֆընդըք գիւղի բնակիչ մոլլա Ֆընդըք Էրզէն պատմում է. *«Պետությունը հայերի կոտորածի ֆերման էր հրապարակել: Պապս ու հայրս կտրականապէս դէմ դուրս եկան այդ որոշմանը: Պապս՝ շէյխ Հասանը եւ հայրս, որոնք ֆէթուա հրապարակելու իրաւունք ունէին, Օսմանեան կառավարութեան կոտորածի որոշման դէմ ֆէթուա են արձակում»:* Քուրդ ծերունիին պատմում է նաեւ, որ իր ցեղակիցները համոզում են հարեւան աշիրէթապետին, որ չկոտորի հայերին: Բացի այդ, ըստ պատմողի՝ իր պապերը փրկել են հայերի, որոնք ապաստանել էին Սիրիայում եւ որոնց ինքը յետագայում հանդիպել է⁴⁹: Մասունից, մոլլա Ալիյէ Խըյանլըն պատմում է. *«Կառավարությունը հաւաքում է իմամների, աշխատավարձ է նշանակում, յետոյ մի ֆէթուա է արձակում. «Եթէ մուսուլմանը եօթ հայ սպանի, դժոխքի եօթ դռները փակ կը լինեն, իսկ եթէ ութ հայ սպանի, դրախտի դռները կը բացուեն: Չնայած կառավարութեան այս ջանքերին, 147 քուրդ իմամ ֆէթուա են արձակում, ըստ որի՝ հայ սպանողը ոճրագործ է»⁵⁰:*

Քրդերի բանաւոր պատումները ցոյց են տալիս, որ քրդերը հիմնականում թաքցրել են աղջիկների՝ իրենց կինը դարձնելու նպատակով: Քիչ են դէպքերը, երբ քրդերը փրկել են տղայ երեխաների: Դիարբէքիից Եալչըն Եուսուֆօղլուն պատմում է. *«Մուսուլման տղամարդու հետ ամուսնանալուց յետոյ աղջիկ երեխան չէր կարող շարունակել իր ցեղը, իսկ ահա տղայ երեխան կարող էր: Այդ պատճառով այդ ժամանակ հայերի ցեղը չորացնելու համար բացարձակօրէն բոլոր տղայ երեխաներին եւ տղամարդկանց առհասարակ սպանում էին: Ահա եւ ձեզ «ցեղասպանություն» եզրին համապատասխանող գործողություն»⁵¹:*

Մարդինի Նահանգի Դերիք Գաւառից Նայիֆ Դեմիրջին, որ արմատներով հայ է, պատմում է մօրից, հօրից եւ հարեւաններից լսածները. *«Եղան քրդեր, որ օգնեցին կառավարութեանը՝ հայերին կոտորելու գործում: Նրանք զինուորների հետ միասին առանց նայելու մանուկ-երեխայ, սպանեցին հայերին: Սակայն հայերին կոտորածից փրկած քրդերն էլ են շատ: Յատկապէս կանանց ու երեխաներին թաքցրեցին իրենց տանը, նրանք մեծացրին ու իրենց երեխաների պէս պահեցին: Նրանց ամուսնացնելով՝ երեխայի տէր դարձրին: Օրինակ, Ռուտայ աշիրէթից Նեջիմօղլուները մի վայրում թաքցնում ու փրկում են աւելի քան տաս երեխայի»⁵²:*

Չայոց Ցեղասպանությունը վերապրողների վկայությունների եւ քրդերի բանաւոր պատումների համեմատությունը մի հետաքրքիր խնդրի առջեւ է կանգնեցնում: Չայ վերապրողների պատմություններում շատ են

դեպքերը, երբ քրդերին գումար են առաջարկել: Բայց ահա քրդերի հարիւրաւոր պատումներում սակաւադէպ են յիշատակութիւնները գումարի դիմաց օգնելու մասին: 90 տարեկան Ահմէդը՝ Դերսիմից, պատմում է, որ հայերն այս ու այն կողմ էին փախել մահից փրկուելու համար: Դերսիմի լեռները բարձրանալու եւ փրկուելու համար նրանք պէտք է անցնէին գետի միւս կողմը: Ով փող ուներ՝ մի ոսկի էր տալիս լողալ իմացողներին, նրանք էլ գետի միւս ափն էին անցկացնում: Լողալ չիմացողներն ու ոսկի չունեցողները մնում էին գետի ափին: Իսկ գետն անցնողները ցրում էին, թաքնում գիւղերում եւ այդպէս փրկում իրենց կեանքը⁵³: Արմատներով Սասունի Մեմալ գիւղից, այժմ Մուշում ապրող եւ իրեն հայ համարող Արմէն Գալուստը նոյնպէս վկայում է, որ մի քուրդ իր պապի եղբորից մարդու ամէն գլխի համար գումար է ուզել, սակայն այն վերցնելուց յետոյ դրժել է խոստումը⁵⁴:

Այնուամենայնիւ, շատ քրդեր, անտեսելով վտանգը, փորձել են օգնել հայերին: Մոյն ժողովածուի մէջ Խնուսի Գաւառակի Գոփալ Գիւղից Շարօ Նազարեանը պատմում է, որ Գոփալի ու շրջակայ մի քանի հայկական գիւղերի կանանց ու երեխաների մեծամասնութեանը կոտորածից ազատել է տորխանցի Շամիլի որդի Բարէն, ազգով՝ տաճիկ: *«Տաճիկ կառավարութիւնը այս լսելով՝ մահուան պատիժ նշանակեց»*⁵⁵: Իսկապէս, կառավարութիւնը ոչ միայն պարտադրում էր քրդերին մասնակցել հայերի ջարդերին, այլ պատժում էր նրանց, ովքեր կը համարձակուէին օգնել հայերին: Քրդերը պատմում են, որ զինուորները մտնում էին տները եւ ստուգում, թէ արդեօք քրդերը մարդ չեն թաքցրել: Մշոյ դաշտի Խոպէր Գիւղի բնակիչ Մեհմէթ Սալիհ Եիղիթը պատմում է. *«Այդ ժամանակ հայերին օգնելն արգելուած էր: Կառավարութիւնը սպանում էր այն մարդուն, որը կ'օգնէր հայերին: Չնայած դրան՝ կային մուսուլման ընտանիքներ, որոնք մահն աչքի առաջ ունենալով, իրենց հարեւաններին հաց եւ ջուր էին տալիս, օգնում էին»*⁵⁶:

Սասունի Թերուք Գիւղի բնակիչ հաջի Մեմեդօն պատմում է. *«Քրդական աշիրէթների մի մասը մասնակցել է կոտորածներին, մի մասը՝ ոչ: Այն աշիրէթները, որ չեն մասնակցել, իրենց հայերին փախցրին Սիրիայի սահման եւ յանձնեցին այնտեղ ապաստանած հայերին»*: Հաջի Մեմեդոյի Օսէ պապն էլ մարդկանց է փրկել, որոնք այժմ Սիրիայում են ապրում⁵⁷:

Դերսիմի Մազգիրթ (Մազկերտ) Գաւառի Գոլան Գիւղից Ադա Աքթաշը պատմում է, որ իր Ֆերօ պապը թաքցնում է հայերին եւ չի ներկայացնում կառավարութեանը: Այդ մասին, սակայն, գիւղացիները տեղեկացնում են կառավարական մարմիններին: Ֆերօն երկու հայ ընտանիք է թաքցնում, տղամարդկանց անտառում է պահում, իսկ աղջիկներին տալիս է իր հարսների շորերը, որպէսզի զինուորները չկարողանան տարբերել: Զինուորները գալիս են, Ֆերօն նրանց համար

մեծ հիւրընկալութիւն է պատրաստում, երդում է, որ հայերը թողել-
զնայցել են: Զինուորները չեն հաւատում, տանը փնտռում են, բայց չեն
գտնում, իսկ կանանց սենեակ Ֆերօն թոյլ չի տալիս մտնել:
Կոտորածներից մի քանի ամիս անց այդ երկու ընտանիքն էլ գաղտնի
Ամերիկա են տեղափոխւում, այնտեղից նամակ են գրում, եւ
նամակագրութիւնը շարունակւում է մինչեւ Ֆերոյի մահը: «Ջարդի
ժամանակ Դերսիմի քրդերը հազարաւոր հայերի են մահից փրկել: Մեծ
մասին իրենց ընտանիքում են թաքցրել՝ ցոյց տալով կառավարութեանը,
թէ իրենց ընտանիքի անդամներն են: Հազարաւոր մարդկանց էլ տարել
են ռուսական սահման»⁵⁸:

Մասունի Էրսենզէ Գիւղից Սեւոսն պատմում է. «Հայրս՝ Շիւքրին, 17-
18 տարեկան էր, երբ հայերի ֆերմանը եկաւ: Կառավարութիւնը հայերին
սպանելու որոշում էր արձակել, սակայն ժողովուրդը չէր ուզում կոտորել
հայերին, որոնց հետ միասին էր ապրում: Կոտորածի ժամանակ ինչքան
կարողանում էին, թաքցնում էին հայերին, կամ էլ նրանց փախցնում,
տանում էին Սիրիա, սակայն եղան քրդական աշիրէթներ, որոնք
մասնակցեցին հայերի ջարդերին: Պապս հերթով թուարկում էր հայերի
ջարդերին մասնակցած աշիրէթների անունները ու նրանց անիծում:
Պապս՝ Ջուման, հայերի կոտորածների ժամանակ երկու հայ ընտանիք է
թաքցնում, պետութիւնը լսում է այդ մասին, պապս էլ նրանց փախցնում է
լեռները: Զինուորները լեռներում ընկնում են պապիս ետեւից: Նա,
զինուորներից փախչելով, երկու հայ ընտանիքի հետ միասին, թաքնւում
է լեռներում, անտառներում եւ նրանց Հալէպ հասցնելով՝ փրկում է
պետութեան ձեռքից»⁵⁹:

Գրքում կան բազում պատումներ այն մասին, թէ ինչպէս են քրդերը՝
տանը, մարագում, անտառում եւ այլ վայրերում թաքցնում հայերին,
խաբում թուրք զինուորներին, եւ յետագայում օգնում, որ նրանք անցնեն
Սիրիա, երբեմն էլ՝ Ռուսաստան ու Պարսկաստան:

ԻՍԼԱՄԱՅՈՒԱԾ ՀԱՅԵՐ

Թուրքական ազգային պետութեան ջատագով երիտթուրքերի
նպատակը հայութեան ամբողջական բնաջնջումն էր. այս ճանապարհին
չէին խնայում ոչ միայն առաքելադաւան, աւետարանական եւ կաթողիկէ
հայերին, այլեւ նրանց, ովքեր պատրաստ էին իսլամ ընդունել:

Քուրդ տարեցներից մէկը պատմում է, որ հենց հարեւան գիւղում
հայերը չէին փախել, իսլամ էին ընդունել, արդէն սկսել էին Ղուրանի
սուրաները սովորել: Հաւատում էին, որ իսլամ դառնալով կը փրկուէին եւ
կարող էին մնալ գիւղում: Չնայած բոլոր թախանձանքներին՝ նրանց
սպանում են, քանի որ «պէտք էր հայերի վերջը տալ»⁶⁰:

Սակայն ինչպէս հայ ականատես վերապրողների վկայութիւններում,
այնպէս էլ քրդերի պատումներում հանդիպում են դէպքեր, երբ հայերին

առաջարկում է իսլամ ընդունել եւ որպէս կանոն, հայերը համաձայնութիւն չեն տալիս, թէեւ, ինչպէս տեսանք, իսլամ ընդունելը չէր նշանակում կեանքի երաշխաւորութիւն: Դերիկից տիկին Մալիհան Մարին պատմում է, որ հայերին հաւաքել, տարել են մի վայր, եւ ասել՝ իսլամացէ՛ք, թէ չէ՝ բոլորիդ կը սպանենք: Հայերն էլ, ի պատասխան, ասել են, սպանում էք՝ սպանեք, մահմեդական չենք դառնայ: *«Հայերը չընդունեցին իսլամ, եւ տանջամահ արուելով սպանուեցին, նրանց վրայ բենզին լցրեցին ու վառեցին»*: Այնուհետեւ Թեքինի գրուցակիցը ցոյց է տալիս այն վայրը, որտեղ հայերին սպանել են⁶¹:

Ժողովրդական պատկերացումներում եւ նոյնիսկ գիտական շրջանակներում թիւր կարծիք կայ, թէ ներկայում Արեւմտեան Հայաստանի եւ Թուրքիայի Հանրապետութեան այլ վայրերում ապրող իսլամացուած, կրօնափոխ հայերը իսլամ ընդունելու շնորհիւ է, որ Յեղասպանութեան զոհ չեն դարձել: Իրականում հայութեան այդ բեկորները փրկուել են սոսկ պատահաբար՝ դիպուածի բերումով, իսկ իսլամ ընդունելու խնդրին բախուել են աւելի ուշ:

Քիչ են դէպքերը, երբ փրկուած հայ ընտանիքը կրօնափոխ չի եղել: Վկայութիւններից մէկում ասում է, որ չնայած շրջապատի բոլոր ճնշումներին՝ Դիարբեքիի հայ ընտանիքներից մէկը շարունակում է մնալ քրիստոնէայ՝ ենթարկուելով շրջապատի անդուլ ճնշումներին: Քուրդ աղաների շրջանում ապաստանած հայ երեխաները կամ առանձին ընտանիքները իսլամացում են: Գաֆուր Թուրքայը, որն արմատներով սասունցի է եւ այժմ ապրում է Դիարբեքիում, պատմում է, թէ ինչպէս է իրենց մեծ ընտանիքը սրի քաշում: Կոտորածից փրկուում են ընդամենը երեք երեխայ՝ 7-8 տարեկան, որոնցից երկուսը ապաստանում են քրդերի մօտ: Գաֆուրը պատմում է, որ իր պապերն ու հայրերը դաստիարակում են որպէս մուսուլման քրդեր⁶²: Իր հայկական արմատների մասին իմացող Գաֆուրը ամուսնանալուց եւ Դիարբեքի տեղափոխուելուց յետոյ շփում է տեղի սակաւաթիւ հայ բնակչութեան հետ, կապում տեղի Սուրբ Կիրակոս հայկական եկեղեցուն, սկսում Հայաստան այցելել⁶³: Գաֆուրն այժմ իրեն հայ է համարում:

Գաֆուրը պատմում է, որ թէպէտ իր Ռեջօ անունով հօրեղբայրը հաջի էր գնացել եւ աւելի շատ էր նամագ անում, քան մուսուլմանները, սակայն նրան նայում էին որպէս հայի: *«Հայն ինչքան էլ իսլամ ընդունի, մուսուլմանի աչքում մնալու է «հարամ ոսկորով» հայ»*⁶⁴:

Գրքում հանդիպում են բազում վկայութիւններ այն մասին, որ Յեղասպանութեանից յետոյ իսլամ ընդունած հայ տղաներն ու աղջիկները ամուսնացել են իրար հետ: Գաֆուր Թուրքայը նշում է, որ իր պապն ու նաեւ ինքը ամուսնացել են մահմեդականացուած հայ աղջկայ հետ: Այսպիսի բազում օրինակներ կան նաեւ հենց քրդերի բանաւոր պատումներում:

Գաֆուր Թուրքայի ընտանիքի օրինակը եզակի չէ: Եղել են շատ ընտանիքներ, որոնք թեպետ երեխաներին ասել են իրենց հայկական ծագման մասին, սակայն մեծացրել են քրդական միջավայրում՝ իրացնելով նրանց բնորոշ նիստուկացը, լեզուն եւ աւանդոյթները: Իրերի բերումով՝ ընտանիքի անդամներից մի քանիսը սկսել են վերականգնել կապը հայութեան հետ, որը մահմեդական միջավայրում արտայայտուում է քրիստոնէութիւն ընդունելով: Մի մասն էլ, սակայն, այդ մասին մտածել անգամ չի ուզում, դառնում է աւելի ջերմեռանդ մահմեդական, մեկնում է Մեքքա ուխտագնացութեան եւն.: Իսլամացուած հայերի շրջանում կան նաեւ ընտանիքներ, ովքեր կրօնական պատկանելութիւնը չեն կարելորդում, մի մասն էլ իսլամ է դաւանում եւ իրեն հայ համարում:

Մի հսկայ խումբ էլ՝ Սասունից, Վանից, Սղերդից, Դիարբեքիից եւ այլ շրջաններից, նշում է, որ իր տատը, մայրը հայ են եղել, սակայն իրեն հայ չի համարում, այլ՝ մուսուլման ու քուրդ: Այս խմբի մեծ մասը այն կանայք են, որոնց քրդերը փախցրել են կոտորածների ժամանակ, շատ յաճախ նաեւ կարաւաններից՝ ստիպելով հայ աղջիկներին ամուսնանալ իրենց հետ: Ներկայում հայկական արմատներ ունեցող քրդական հազարաւոր ընտանիքներ կան: Կան նաեւ քիչ թուով մարդիկ, ովքեր բաւարարում են յիշատակումով, թէ պապը կամ հայրը հայ է եղել, եւ դրանով սահմանափակում հայութեան հետ կապը:

Դատելով քրդերի պատումներից եւ կրօնափոխ հայութեան վերաբերեալ այլեւայլ տեղեկութիւններից՝ ամէնից մեծ խումբը կազմում են նրանք, որոնք ընդհանրապէս չեն բարձրաձայնում եւ ամէն գնով փորձում են մոռացութեան մատնել իրենց նախնիների հայկական ծագումը: Ֆաթմա Աւջըն ինդրոյ առարկայ թեմայի վերաբերեալ ասում է. *«Սպանտուղը սպանուեց, արքորուողը արքորուեց, փախչողը փախաւ.....: Մի շարք մահմեդական ընտանիքներ հայերի աղջիկներին, երեխաներին թաքցրին եւ նրանց փրկեցին մահից: Նրանք մեծացան, ամուսնացան ու երեխաների տէր դարձան, այստեղ այդպիսի շատ ընտանիքներ կան: Մենք նրանց բոլորին շատ լաւ գիտենք: Հիմա իրենց ներկայացնում են որպէս թուրք, ամաչում են ասեն՝ հայ ենք: Ամաչում են իրենց հայկական ինքնութիւնից եւ շատ են վախենում: Այդ պատճառով էլ ասում են՝ թուրք ենք: Այժմ նրանք պետութեան կողքին դուրս են եկել քրդերի դէմ: Նրանց մեծամասնութիւնը դելեթթչի [պետութեան մարդ - Գ.Ե.] է դարձել»⁶⁵*: Հայկական արմատներ ունեցող այս մարդկանց հակաքրդական դիրքորոշման պատճառներից մէկը, թերեւս, այն է, որ նրանց յիշողութեան մէջ պահպանուել է, որ քրդերն են եղել իրենց անմիջական կոտորողները: Հարցն ունի նաեւ հոգեբանական կողմ՝ անցեալից չկարողանալով ազատուել, նրանք ցանկանում են ապահով ապրել:

Արճէշցի Սուգան Աւջըն իսլամացուած հայերի մասին ասում է. *«Նրանք մինչեւ հիմա էլ մեր գիւղում են եւ ապրում են որպէս մուսուլման*

քրդեր, նրանց թոռները հենց այդպես գիտեն: Բսկ ես ընդամենը հինգ տարի առաջ իմացայ, որ դրանք հայկական ընտանիքներ են եղել»⁶⁶:

ՎՐԷԺԻՆԴԻՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բնական է, որ ռուսական բանակի հետ Արեւմտեան Հայաստան մտած հայերը պետք է վրեժ լուծէին իրենց հարազատների, հայրենակիցների ջարդերի համար: Գրքում կան նման պատմություններ: Երզնկայի գիւղերից մէկի բնակիչ Մուստաֆա Ջանին Սայիդ անունով մի տարեց մարդ պատմել է, որ մի հայի սպանել է միայն այն բանի համար, որ վերցնի նրա գեղեցիկ ձին եւ կօշիկները: Կոտորածից յետոյ ռուսական բանակի հետ վերադառնում են նաեւ այս սպանուած հայի եղբայրները եւ վրեժ լուծելու համար սպանում են Սայիդի եղբորը: Դրանից յետոյ Սայիդն էլ սպանում է նրանց: Երզնկացի քուրդը պատմում է նաեւ, որ հայերը վրեժխնդրական ուրիշ գործողություններ էլ են իրականացրել⁶⁷:

Ոստանի գիւղերից մէկի բնակիչ Աբդուլլահ Հաքանը նկատի ունենալով կամաւորական գնդերին, ասում է, որ ֆիդայիների գալուց առաջ հայերը, որպէս երախտագիտութեան նշան, լուր են հասցնում Մուրթուլահ բէկին, որ հեռանայ Մոկս՝ նրան ապահովութեան երաշխիք տալով: Այնուհետեւ հայերը Մոկսում վրեժխնդրական գործողութիւն են իրականացնում⁶⁸:

Ռուսական բանակի Արեւմտեան Հայաստան մտնելուց յետոյ հայերը վրեժխնդրական գործողություններին զուգահեռ օգնում են քրդերին, հարկ եղած դէպքում միջնորդում, որ ռուսները վնաս չտան նրանց: Մանազկերտցի Հիւսէյին Չաքանը, փոխանցելով հօրից լսած պատմությունն, ասում է, որ ռուս զինուորները փորձել են վերցնել իրենց պատկանող ոչխարներն ու խոշոր եղջերաւոր անասունները: Օգնութեան նպատակով քրդերը դիմել են իրենց հարեւան հայերին, որոնք էլ այդ մասին տեղեկացրել են ռուսական հրամանատարութեանը: Առհասարակ խօսելով քրդերին ցոյց տուած օգնութեան մասին՝ Հիւսէյինը մէջբերել է իր հօր խօսքը. «*Եթէ հայերը չլինէին, ռուսները հաստատ մեզ սպանելու էին*»⁶⁹:

ՀԱՅԻ ԿԵՐՊԱՐԸ ՔՐԴԵՐԻ ԲԱՆԱԻՈՐ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ

Արամեանը, որը լաւ է ճանաչում քրդերին եւ ապրել է նրանց մէջ, Ի. դարասկիզբին գրում է. «*Քրդու համար զարգացման, յառաջադիմութեան նպատակակէտը հայկական կեանքն է, ինչպէս մեզ համար՝ եւրոպականը: Հայի օճաղը քրդերի ամենաբարձր համալսարանն է: «Ախրը եղը, ախրը ֆըլլան է (Հայի խելք ունիս)՝ կը նշանակէ փիլիսոփայ ես*»⁷⁰: Չելիքն էլ նշում է, որ քրդերի՝ հայերի նկատմամբ վերաբերմունքը նման էր երիտօրբերի՝ արեւմուտքի նկատմամբ հիացումին: Նամըք

Քեմալ Դինչը համոզմունք է յայտնում, որ քրդերի շրջանում արդիականացումն ընկալում էր հետեւեալ կերպ՝ նմանուէլ հայերին⁷¹:

Հայերի մասին խօսելիս՝ քրդերը մշտապէս նշում են հայերի արհեստների մէջ հմուտ լինելը, չափազանց աշխատասիրութիւնն ու հիւրասիրութիւնը, գովաբանում նրանց գեղեցկութիւնը: Շատախի գիւղերից մէկի բնակիչ Մազհար Արուասը փոխանցում է հայերի մասին իր հօր խօսքը. «*Իրենց խօսքի տէրն էին, եթէ նոյնիսկ գլուխը կտրէիր, իր խօսքից ետ չէին կանգնի*»⁷²: Դիարբեքիի Նահանգից Սուլէյման Ըշըքն ասում է. «*Հայերը շատ ազնիւ մարդիկ էին, կեղծաւորութիւն չունէին*»⁷³: Մասունի Հեշտեր Գիւղի բնակիչ մուլլա Ալի Երլըզն ասում է. «*Հայերը շատ ազնիւ ու հաւատարիմ մարդիկ էին, շատ-շատ նամուտով էին ու մէկ էլ շատ հիւրասէր, իրենց խօսքի տէրն էին: Մինչեւ եղ ժամանակը [Յեղասպանութիւնը - Գ.Ե.] որեւէ զիջման չզնացին իրենց կրօնի ու ազգութեան հարցում: Այդ պատճառով էլ էս աղէտն եկաւ իրենց գլխին*»⁷⁴:

ԿՈՏՈՐԱԾԻ ՎԱՅՐԵՐ, ԵՂԲԱՅՐԱԿԱՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆՆԵՐ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԿՎՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ՈՉՆՉԱՅՈՒՄ

Քրդերը նկարագրում են, որ հայերի կոտորածները իրականացուել են աչքից հեռու լեռնային ու խուլ վայրերում: Իգդիրից մինչեւ Վան, Վանից մինչեւ Մուշ-Մասուն, ու մինչեւ Դիարբեքի ու Մարդին, այնտեղից էլ մինչեւ Սեբաստիա՝ քրդերը գիտեն կոտորածի վայրերը, ձորերը, ժայռերն ու դաշտերը: Խօսելիս՝ շատ քրդեր պատրաստամակութիւն են յայտնում ցոյց տալ այն վայրը, որտեղ սպանուել են հայերը, կամ այն ժայռերը, որից ցած են նետել հայերին, կամ այն քարանձաւը, որի մէջ լցրել են հայերին ու սպանել, այրել: Քրդերը ցոյց են տալիս նաեւ եղբայրական գերեզմաններ, որոնց կոչում են «հայերի գերեզման»:

1960ին Վանի Բաշկալէ Գաւառի Խանիկ Գիւղում ծնուած Շեքի Էլբաքին պատմում է, որ 16-17 տարեկան հասակում Դերեսոր գիւղում հայկական եկեղեցու շրջակայքում հող փորելիս գիւղացիները հանդիպել են ոսկորների, մարդկային գանկերի, որոնց վրայ ջարդուածքներ կային, ինպէս նաեւ փամփուշտի հետքեր: Երիտասարդ Էլբաքին հարցուփորձ է անում տարեց գիւղացիներին: Գիւղացիներից մէկը պատասխանում է, որ հայերի ոսկորներն են. թէ՛ եկեղեցու մօտ, թէ՛ գիւղի տարբեր մասերում կան հայերի հաւաքական գերեզմաններ: Հաջի Մըխամէդն էլ ասում է. «*Հայերի կոտորածն իրականացրել են քրդական Մերգիք⁷⁵ աշիրէթի ղեկավարը, շրջանի համիդիէ գնդերի հրամանատար Շարաֆ բէկը եւ թուրք զինուորները*»⁷⁶:

Չելիքը, խօսելով Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում մեծ չափերի հասած գանձագողութեան, հայերի ոսկիները գտնելու տենչի մասին, այն կապում է մշակութային ցեղասպանութեան հետ: Ըստ նրա՝ փորձ է

արում պահպանուած մշակութային ժառանգութեան հետքերը վերացնելով՝ մոռացութեան տալ, որ անցեալում այս տարածքում հայերն են ապրել: *«Գանձագողութեան աճը մի կողմից պայմանաւորուած էր հասարակ մարդկանց մէջ հայ հարուստների գանձերի մասին տարածուած առասպելով, միւս կողմից՝ պետութեան՝ հայկական մշակութային ժառանգութիւնն ամբողջութեամբ ոչնչացնելու մտադրութեամբ»*⁷⁷:

Բիթլիսցի Քուրդէթ Բալօըն պատմում է, որ հայերի կոտորածից յետոյ հայկական եկեղեցիները վերածուել են մզկիթի⁷⁸: Քրդերի պատումները վկայում են, որ հայկական մշակութային ժառանգութիւնից առաջին հերթին ցանկանում է ազատուել թուրքական պետութիւնը: Շեքի Էլբաքին Սորեդէր գիւղի եկեղեցու մասին պատմում է. *«Բաշկալէի կայմակամութիւնից բազմաթիւ անգամներ գիւղացիներին ասել են. «Ղէ մի բան արէք, էդ հայկական եկեղեցին մէջտեղից վերացրէք: Նրանք [հայերը – Գ.Ե.] մի օր կարող է գան ու էս կողմերը ձեզնից ուզեն»*⁷⁹:

Մի քուրդ էլ պատմում է, թէ ինչ է ասել իրեն իր հայրը. *«Որդի՛ս, այս բոլոր կողմերը հայերին է պատկանում: Մի օր ետ են գալու, մեզնից վերցնելու են»*: Ապա շարունակում է. *«Այդ պատճառով հայերից մնացած ինչ կար՝ ամբողջովին ոչնչացուեց, ամէն ինչ ատրուեց, իսկ բնակավայրերի անունները թուրքացուեցին»*⁸⁰:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Թեքինի գիրքը մեզ յայտնի առաջին աշխատութիւնն է, որտեղ մեկտեղուած են քրդերի վկայութիւններն ու բանաւոր աւանդումները Հայոց Յեղասպանութեան մասին: Դրանք յստակօրէն ցոյց են տալիս, որ քրդերն իրենց բնակավայրերի պատմական անցեալը կապում են հայերի եւ առհասարակ հայկականի հետ:

Բանաւոր յիշողութիւնների այս իւրայատուկ ժողովածուն յստակ պատկերացում է տալիս, թէ ինչպէ՛ս են քրդերը մեկնաբանում հայերի տեղահանութիւնն ու զանգուածային կոտորածը: Թէեւ նրանց բանաւոր զրոյցներում գործածական չէ Յեղասպանութեան եզրը, սակայն պատումներում անշեղօրէն ընթանում է այն գիծը, ըստ որի, Օսմանեան ղեկավարութիւնն է ծրագրել ու իրականացրել հայերի կոտորածը՝ նրանց իսպառ ոչնչացնելու մտադրութեամբ:

Ընդհանրացնելով, կարող ենք արձանագրել, որ քրդերը, հաստատելով հայերի կոտորածին իրենց մասնակցութիւնը, այնուամենայնիւ, պնդում են, թէ Օսմանեան իշխանութիւններն իրենց օգտագործել են որպէս հարուածող ուժ:

Հայերի կոտորածների վերաբերեալ քրդերի վկայութիւնների եւ հայկական սկզբնաղբիւրների համադրութիւնից պարզում է, որ քրդերը հիմնականում առանց ճշմարտութիւնը խեղաթիւրելու են

վերարտադրում իրենց տեղեկությունները: Քրդերի պատմական յիշողությունը Հայոց Ցեղասպանության մասին կենդանի է:

Մեծ Եղեռնին քրդերի մասնակցության հարցը որոշակիորեն պայմանավորում է նաև հայ-քրդական ներկայի յարաբերությունները, առկա ճիշտ քրդերի մերօրեայ վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Հայերի կոտորածին մասնակից քրդական աշիրեթների մի մասն այսօր էլ գործակցում է թուրքական պետության հետ և հակահայկական դիրքորոշում ունի: Հայերի զանգուածային ջարդերին քրդերի մասնակցության հարցը դեռևս հանգամանօրէն ուսումնասիրուած չէ ինչպէս առանձին գաւառների, այնպէս էլ՝ ընդհանուր պատկերով:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Գիւլչիչէք Գիւնէլ Թեքին, *Beni Yıkamadan Gömün, Kürtler Ermeni Soykırımını Anlatıyor*, (*Բնի չլուացած թաղեցէք. քրդերը պատմում են Հայոց Ցեղասպանության մասին*), Պէլկէ Համալսարանի Հրատ., Բաթանպուլ, 2013:

² Նոյն, էջ 260:

³ Թուրքական Պետության կողմից ստեղծուած միաորումներ, որոնք պայքարում են «Քրդստանի Աշխատաւորական Կուսակցության» (PKK) դէմ:

⁴ Թուրքիայի նախագահ Մուստաֆա Քեմալի քաղաքականութիւնից դժգոհ քրդական ցեղերի մի մասը 1925ին հարաւարեւելեան շրջաններում ապստամբութիւն բարձրացրին: Ապստամբութիւնը, որ ընդգրկում էր հսկայական տարածքներ, շուտով ճնշուեց, իսկ նրա առաջնորդ Շէյխ Սաիդը կախաղան բարձացուեց:

⁵ “Diyarbakırlı Ermeniler Nasıl Katledildi?” (Տիարպէքիի հայերը ինչպէ՞ս սպանուեցին), *Ռատիքալ*,

http://www.radikal.com.tr/kultur/diyarbakirli_ermeniler_nasil_katledildi-1288793 :

⁶ Յարութիւն Մարութեան, *Յիշողութեան Դերն Ազգային Բնքնութեան Կառուցուածքում. Տեսական Հարցադրումներ*, Երեւան, «Նորավանք» ԳՀ, 2006, էջ 32:

⁷ “Kürt Hareketi 1915 Konusunda Resmî Tarihin Şablonculuğundan Siyrilamadı,” (1915ի վերաբերող մօտեցումներում քրդական շարժումը չի ազատուել պաշտօնական պատմագրութեան կարծրատիպից), *Ակօս*, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10413/kurt-hareketi-1915-konusunda-resm-tarihin-sablonculugundan-siyrilamadi> :

⁸ Թեքին, էջ 92: Այս և գրքից մէջբերուող բոլոր թարգմանությունները կատարել է յօդուածագիրը:

⁹ Նոյն, էջ 110:

¹⁰ “Diyarbakırlı Ermeniler”:

¹¹ Tekin, էջ 154:

¹² Կուրմանջիախօս քրդերը այդպէս են անուանում հայերին: Բառը, որ նշանակում է հողագործ, ամենայն հաւանականութեամբ, երկրագործ (նստակէաց) և անասնապահ (քոչուոր) մշակոյթների շփման արդիւնքն է:

- ¹³ Նշանակում է սահմանային. օսմանեան շրջանում այդ եզրով էր ընդունուած ասել կայսրութեան սահմանային տարածքները: Ժամանակակից Թուրքիայում Սերիաթի տարածաշրջան ասելով հասկանում են Իրանի, Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ադրբեջանի (Նախիջեւանի Ինքնավար Հանրապետութիւն) հետ սահմանային շրջանները եւ առաւելապէս Կարսը, Արդահանը, Իզմիրը եւ Ադրըն (Մասիս Լեռան յարակից տարածքները): Այստեղ, Թեքինի գրուցակիցը նկատի ունի յատկապէս Իրանի սահմանների մօտ բնակուող քրդական ցեղերին:
- ¹⁴ Tekin, էջ 15:
- ¹⁵ Նոյն, էջ 147:
- ¹⁶ Նոյն, էջ 300:
- ¹⁷ Նոյն, էջ 184:
- ¹⁸ Նոյն, էջ 307:
- ¹⁹ Նոյն, էջ 37:
- ²⁰ Նոյն, էջ 77:
- ²¹ Նոյն, էջ 310:
- ²² Նոյն, էջ 87:
- ²³ Պէտք է լինի Գարբուշ: Մեզ հետ գրոյցում նրա թողը՝ Թալինի շրջանի Դաւթաշէն Գիւղի բնակիչ Խաչիկ Ազատեանը նշեց, որ իր պապի անունը եղել է Կարապետ (Գարբուշ):
- ²⁴ *Հայոց Յեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում, Վերապրածների Վկայութիւններ, Փաստաթղթերի Ժողովածու, Հտր. II, Բիթլիսի Նահանգ*, գլխ. խմբ. Ա. Վիրաբեան, Երեւան, , ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն Հրատ., 2012, էջ 295:
- ²⁵ Tekin, էջ 134:
- ²⁶ Նոյն, էջ 57:
- ²⁷ Նոյն, էջ 276:
- ²⁸ Նոյն, էջ 46:
- ²⁹ Նոյն, էջ 256:
- ³⁰ Հ. Արամեան (Մ. Տ. Շուտ), *Քրդերը Տաճկաց-Հայաստանում, Ազգագրական Նիւթեր, Հտր. Ա*, Ս. Պետերբուրգ, Տպ. Պուշկինեան, 1905, էջ 141:
- ³¹ Tekin, էջ 188:
- ³² Նոյն, էջ 143-144:
- ³³ Նոյն, էջ 63:
- ³⁴ Նոյն, էջ 437:
- ³⁵ Նոյն, էջ 368:
- ³⁶ Ahmet Türk, “Ezidi, Süryani ve Ermenilerden Özür Diledi,” (Ահմէթ Թիւրքը ներողութիւն է խնդրել եզիդիներից, ասորիներից եւ հայերից) *Ջումհուրիէթ*, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/164619/Ahmet_Turk_Ezidi_Suryani_ve_Ermenilerden_ozur_diledi.html :
- ³⁷ Թանէր Աքչամի յօդուածը տպուել է *Թարաֆ* թերթում, որի յղումն անհասանելի է (<http://www.taraf.com.tr/taner-akcam/makale-iktisatcilarimiz-ve-ermeni-mallari.htm>) : Այն ամբողջութեամբ կարելի է կարդալ այստեղ՝ <http://akunq.net/tr/?p=25476> :
- ³⁸ “Diyarbakırlı Ermeniler”:

-
- ³⁹ Տե՛ս՝ Ս. Կ. Պօղոսեան, *Քրդերը Եւ Հայկական Հարցը*, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1991, էջ 232:
- ⁴⁰ Արամեան, էջ 175:
- ⁴¹ Tekin, էջ 26-29:
- ⁴² “Diyarbakırlı Ermeniler”:
- ⁴³ Tekin, էջ 103:
- ⁴⁴ Նոյն, էջ 15:
- ⁴⁵ Տե՛ս՝ *Հայերի Յեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում, Փաստաթղթերի Ու Նիւթերի Ժողովածու*, խմբ. Ս. Գ. Ներսիսեան, Երեւան, Հայաստան, 1991, էջ 115:
- ⁴⁶ Tekin, էջ 17:
- ⁴⁷ Նոյն, էջ 43-44:
- ⁴⁸ Նոյն, էջ 50:
- ⁴⁹ Նոյն, էջ 236-237:
- ⁵⁰ Նոյն, էջ 89:
- ⁵¹ Նոյն, էջ 321:
- ⁵² Նոյն, էջ 406:
- ⁵³ Նոյն, էջ 483:
- ⁵⁴ Նոյն, էջ 98:
- ⁵⁵ *Հայոց Յեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում, Վերապրածների Վկայութիւններ, Փաստաթղթերի Ժողովածու Հտր. III, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքիի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի Նահանգներ, Պարսկահայք*, գլխ. խմբ. Ա. Վիրաբեան, Երեւան, 2012, էջ 120: Հայ ականատես վերապրողների վկայութիւնների մասին տե՛ս նաեւ՝ Վերժինէ՛ Սվազլեան, *Հայոց Յեղասպանութիւն. Ականատես Վերապրողների Վկայութիւններ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն Հրատ., 2011:
- ⁵⁶ Tekin, էջ 94:
- ⁵⁷ Նոյն, էջ 135-136:
- ⁵⁸ Նոյն, էջ 477-480:
- ⁵⁹ Նոյն, էջ 139:
- ⁶⁰ Նոյն, էջ 51:
- ⁶¹ Նոյն, էջ 432:
- ⁶² Նոյն, էջ 204-205:
- ⁶³ Նոյն, էջ 207-209:
- ⁶⁴ Նոյն, էջ 206:
- ⁶⁵ Նոյն, էջ 38:
- ⁶⁶ Նոյն, էջ 28:
- ⁶⁷ Նոյն, էջ 560-561:
- ⁶⁸ Նոյն, էջ 20:
- ⁶⁹ Նոյն, էջ 105-106:
- ⁷⁰ Արամեան, էջ 84-85:
- ⁷¹ “Diyarbakırlı Ermeniler”:
- ⁷² Tekin, էջ 56:
- ⁷³ Նոյն, էջ 367:

⁷⁴ Նոյն, էջ 85-86:

⁷⁵ Ամենայն հաւանականութեամբ խօսքը տիրահոշակ Մազրիկ ցեղի մասին է:

⁷⁶ Նոյն, էջ 49-50:

⁷⁷ “Diyarbakırlı Ermeniler”:

⁷⁸ Tekin, էջ 131:

⁷⁹ Tekin, էջ 53:

⁸⁰ Նոյն, էջ 227:

KURDISH ORAL HISTORY ON THE ARMENIAN GENOCIDE AND
GULCICEK TEKIN’S BOOK
(SUMMARY)

GOR YERANYAN
goreranyan@mail.ru

How do Kurds interpret their engagement in the Armenian Genocide? Kurdish researcher Gülçiçek Günel Tekin roamed through Western Armenian areas currently inhabited by Kurds and registered the reflections of 130 Kurds about the Armenian Genocide. She collected these stories in a book called “*Kurds Tell about the Armenian Genocide*”. In these stories, Kurds tell about Armenian-Kurdish relations, the official command for the slaughter of Armenians, the engagement of Kurds in the massacres, their assistance to Armenians, islamized Armenians, etc. This unique collection of oral memories gives us insight into the Kurds’ interpretation of the uprooting and massacres of the Armenians.